

३.२ दलित समुदायमाथि बढ्दो विभेद

पृष्ठभूमि

नेपालका सात प्रदेशमध्ये मधेश प्रदेशमा दलितको जनसङ्ख्या बढी छ। दलित समुदायको शिक्षा, रोजगारी र राजनीतिमा पहुँच नभएकै कारण उनीहरू पछाडि परेका छन्। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतलाई अन्त्य गर्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नीति तथा कानुन बनेका छन्। तर, ती बनेका नीति तथा कानुन कार्यान्वय गर्ने राज्यका संयन्त्रहरूले प्रभावकारी ढङ्गले कार्य सम्पादन नगरिदिँदा दलित समुदायमाथि जातीय आधारमा हत्या, बलात्कार, कूटपिट, अपमान तथा दुर्व्यवहार लगायतका हिंसात्मक घटनामा निरन्तर वृद्धि भइरहेको छ।

मधेश प्रदेशमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटना बढी हुन्छ। तर, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत घटनाका पीडितहरू न्यायका लागि सरकारी निकायमा जाँदा सहज रूपमा उजुरी दर्ता नगरिदिने, अनुसन्धान प्रक्रिया प्रभावकारी नबनाइ दिने र पीडितलाई न्याय दिने प्रक्रिया फन्कितलो बनाइदिने गरिन्छ। जसका कारण दलित समुदाय जातका आधारमा हुने विभेद सहेर समाजमै बस्नु पर्ने बाध्यता रहेको छ।

इन्सेकले प्रकाशन गरेको नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०२१ को तथ्याङ्क अनुसार सन् २०२० मा सामाजिक, आर्थिक र मानव अधिकार हननका घटनामा जातजातिका आधारमा जम्मा पीडित ७ सय ७८ जनामध्ये सबैभन्दा धेरै दलित समुदायका १ सय ८८ जना छन् जुन करिब २४.१६ प्रतिशत हो।

अहिले पनि अन्तरजातीय विवाहलाई समाजले स्वीकार गरेको अवस्था छैन। अन्तरजातीय विवाह गरेकै कारण मधेश प्रदेशमा दलित युवा युवतीको हत्या हुने गरेको छ। कतिपय दम्पती र निजका परिवारले समेत सामाजिक बहिष्करण भोग्नु परेको छ। सरकारले

आर्थिक वर्ष २०६६/०६७ को बजेटमा गरीबी निवारण र समावेशी कार्यक्रम अन्तर्गत दलितसँग अन्तरजातीय विवाह गर्नेलाई १ लाख नगद प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्‍यो। तर, अधिकांश दलितको स्वागत र धेरै गैरदलितको विरोधबीच एक वर्षमै यो कार्यक्रम बन्द भयो।^१

मानव अधिकार संरक्षण, संवर्द्धन र परिपूर्ति गर्ने दायित्व राज्य र सम्बन्धित निकायको हो। संविधान र कानुनले सुनिश्चित गरेका मानव अधिकार प्रत्याभूत गर्ने दायित्व राज्य तथा राज्यका संयन्त्रहरूको हुन्छ। मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानुनको दायरामा ल्याई पीडितको न्यायको अधिकार सुनिश्चित गरिनुपर्छ। तर, संविधान लागु भएको करिब ६ वर्ष पुगिसकदा पनि दलित समुदायमाथि हुने जातीय भेदभाव र छुवाछुतका घटनाहरूमा तात्त्विक भिन्नता आउन नसकेको विभिन्न घटनाक्रमहरूले पुष्टि गरिरहेको छ।

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नीतिगत र कानुनी व्यवस्था

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र - १९४८ को धारा २ मा जाति, धर्म, वर्ण वा अरु कुनै मर्यादाको आधारमा भेदभाव नगरिने उल्लेख छ। सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलनसम्बन्धी महासन्धी, १९६५ ले कानुनका सामु सबै जातजाति समान हुनेछन्- भन्ने प्रमुख अवधारणालाई आत्मसात गरेको छ। नेपालले सन् १९७१ देखि नै यस अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएको र उक्त महासन्धिको प्रावधानलाई नेपालको संविधान र जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत कसुर सजाय ऐन २०६८ ले स्वीकार गरेको छ।

नेपालको संविधान २०७२ को ३१ ओटा मौलिक हकमध्ये दुई ओटा धारा दलित केन्द्रित छन्। जसमध्ये धारा २४ मा छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको

१. किन हटाइयो दलित-गैरदलित विवाहमा नगद प्रोत्साहन ?

<https://www.himalkhabar.com/news/124715>

हक र धारा ४० मा दलितको हकलाई मौलिक हकको रूपमा राखेको छ।

मधेश प्रदेश सरकारले दलित सशक्तिकरण ऐन ल्याएको छ। यस ऐनमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत घटनाहरूको अध्ययन, अनुगमन तथा जातीय विभेद तथा छुवाछुतसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयन, रेखदेख, नियन्त्रण र सुपरीवेक्षण गर्ने काम समेतका लागि प्रदेश स्तरमा एक जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। साथै स्थानीयस्तरमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटनाहरूलाई नियन्त्रण गर्न तथा निगरानी गर्न प्रत्येक गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा स्थानीय जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ।

समस्याको विश्लेषण

राज्य संयन्त्रहरूमा दलितको पहुँच न्यून छ। राज्य संयन्त्रमा दलितको पहुँच नहुँदा जात व्यवस्थाको आधारमा दलित समुदायमाथि गरिने विभेद कायमै छ। मधेश प्रदेशमा सबै भन्दा बढी जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका आधारमा घटनाहरू भइरहेका छन्। जातका आधारमा गरिने छुवाछुत तथा विभेदका अधिकांश घटनाहरूलाई गाउँमै मिलाउने गरिन्छ। केही घटनाका पीडित प्रहरी प्रशासनमा न्यायका लागि आउँदा उजुरी नै दर्ता नगरी थप पीडा दिने गरिएको पाइएको छ। जसका कारण दलित समुदायका व्यक्ति जातीय विभेद सहेर गाउँमा बस्न बाध्य हुन्छन्। दलितमाथि भएका अधिकांश घटनाको अनुसन्धान हुँदैन। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका घटनाहरूको प्रमाण जुटाउन समस्या हुन्छ। केही घटनाको अनुसन्धान भए पनि अनुसन्धान प्रक्रिया पश्चात अदालत पुगेपछि मुद्दालाई कमजोर बनाइन्छ।

गृह मन्त्रालयले ०७८ कात्तिक ८ गते प्रहरी प्रधान कार्यालय नक्साल, काठमाडौँलाई 'प्रहरी निकायबाट प्रदान गरिने सेवामा दलित समुदायको सर्वसुलभ पहुँच र स-सम्मान सेवा प्राप्त गर्ने अधिकारको सुनिश्चितता हुने गरी सहायता कक्षको व्यवस्था मिलाई सेवा प्रदान गर्न/गराउनु' भनी निर्देशन गरेको छ। तर, सो आदेश अनुसार प्रहरी कार्यालयहरूमा त्यसको कार्यान्वयन हुन सकेको छैन।

गएको दुई वर्षमा प्रहरी सुरक्षा घेरा अर्थात् प्रहरी हिरासतमा तीन जना दलितको शङ्कास्पद मृत्यु भएको छ। मधेश प्रदेशको रौतहटमा प्रहरी यातनाका

कारण एक जनाको मृत्यु भएको छ भने दुई जनाले भ्रुण्डिएर आत्महत्या गरेको प्रहरी प्रशासनले जनाए पनि पीडित परिवारले प्रहरीकै यातनाले मृत्यु भएको आरोप लगाए। प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भएका पीडित परिवारलाई सरकारले राहत दिएको छ। तर, प्रहरी हिरासतमा मृत्यु भएका घटनाको प्रभावकारी अनुसन्धान हुन सकेको छैन।

अध्ययनको उद्देश्य

- ▶ राज्य संयन्त्रले दलित समुदायमाथि गरेको व्यवहार र बढ्दो विभेदको अवस्था अध्ययन गरी विश्लेषण गर्नु।
- ▶ प्रचलित ऐन, कानून कार्यान्वयन तथा राष्ट्रिय/अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा रहेका नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्थाको अध्ययन गरी विश्लेषण गर्नु।

अध्ययनको महत्त्व र सान्दर्भिकता

पूर्ण समानुपातिक समावेशिताको विषयमा राज्य संयन्त्रहरू उदासिन देखिएको छ। राज्यबाट संघीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थाको राम्रो पक्षलाई पूर्ण रूपमा ग्रहण गर्न नसक्दा र समाजमा अहिले पनि मनोवादी सोच राख्नेहरूको हावी हुँदा जातीय विभेद तथा छुवाछुतका आधारमा दलित समुदायका व्यक्तिहरूमाथि विभिन्न प्रकारका हिंसा, यातना र अमानवीय कार्य भए पनि कानूनको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी देखिँदैन। दलित समुदाय माथि हुने घटनाहरूको उजुरी नलिने र अनुसन्धान प्रक्रिया अगाडि नबढाउने कारण दलितहरू विभेद र छुवाछुत सहेर बसेको देखिन्छ।

अहिले पनि दलितलाई जातको आधारमा छुवाछुत तथा अपमान गर्ने, अन्तरजातीय विवाह गरेको खण्डमा हत्या गरिने, समाज तथा घर परिवारले बहिष्कार गर्ने गरेको पाइन्छ। गरिबी, अशिक्षा र बेरोजगारीको मारमा रहेका दलित समुदाय राज्य तथा सम्बन्धित निकायहरूबाट न्याय नपाउँदा जातीय छुवाछुतको मार खेप्नु पर्ने बाध्यता छ।

समाजमा विद्यमान सामाजिक कुरीति, परम्परा र रूढीवादी विश्वासका कारणले हुने विभेदको यस अध्ययनले उजागर गर्ने प्रयास गरेको छ। साथै राज्य संयन्त्रको भूमिकालाई न्याय सम्पादन कार्यमा सहयोग पत्याउने छ।

अध्ययनको सीमा

यो अध्ययनलाई मधेश प्रदेशमा केन्द्रित गरिएको छ। समाजमा विद्यमान जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत र राज्य संयन्त्रले दलित समुदायमाथि गरेको व्यवहार तथा बहदो विभेदको अवस्थाको अध्ययन गरिएको हो।

अध्ययनको विधि

- ▶ द्वितीय स्रोत सामग्रीको अध्ययन (पुस्तक, पुस्तिका, पत्रपत्रिका, प्रतिवेदन आदि)
- ▶ अन्तरवार्ता, निरीक्षण, छलफल र समूह छलफल।
- ▶ घटना अध्ययन

प्रहरी हिरासतमै दलितको शंकास्पद मृत्यु

नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा १६ मा सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको संवैधानिक व्यवस्था गरेको छ। तर, राज्यले दलित समुदायका लागि बाँच्ने अधिकार पूर्ण रूपमा लागु गर्न सकेको छैन। जात व्यवस्था मान्ने समाजका सदस्यहरूले दलितहरूको बाँच्न पाउने अधिकार कुण्ठित गर्दा पनि राज्य बलियोसँग उपस्थित भएको पाइँदैन। मधेश प्रदेशमा सन् २०२० र २०२१ गरी दुई वर्षको अवधिमा प्रहरी हिरासतमा शंकास्पद मृत्यु भएका तीनै जना दलित समुदायका व्यक्ति थिए।

रौतहट जिल्ला गरुडा नगरपालिका-८ का १९ वर्षीय विजय महाराको इलाका प्रहरी कार्यालय, गरुडाको हिरासतमा प्रहरीले दिएको यातनाका कारण नेशनल मेडिकल कलेज वीरगंजमा उपचारको क्रममा ०७७ भदौ ११ गते मृत्यु भयो। प्रहरी हिरासतमा सिकिस्त भएपछि विजयलाई सुरुमा गरुडास्थित अनामिका अस्पतालमा लगिएको थियो। तर, त्यहाँ उपचार सम्भव नभएपछि थप उपचारका लागि भदौ ४ गते गते नेशनल मेडिकल कलेज, वीरगंजमा भर्ना गरिएको थियो। गिरफ्तारी पर्नु अघि सामान्य रहेका विजयको वीरगंजमा उपचार गर्न लगदा दुवै मिर्गौलाले काम गर्न छाडिसकेको थियो। प्रहरीको कुटपिट तथा यातनाले उनको स्वास्थ्य अवस्था विग्रिएको आरोप पीडित परिवारको रहेको छ। विजय स्वयंले आफूलाई हिरासतमा प्रहरीले कुटपिट गरी यादता दिएको बताएका थिए। उनले बोलेको भिडियो सार्वजनिक सञ्जालमा

सार्वजनिक भएको थियो। प्रहरी यातनाकै कारण छोराको ज्यान गएको भन्दै विजयको बुबा पनि लाल महाराले भदौ २४ गते जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटका तत्कालीन एसपी रविराज खड्का, इलाका प्रहरी कार्यालय गरुडाका प्रमुख तथा डिएसपी ज्ञानकुमार महतो, इन्स्पेक्टर नवीन सिंह, सई वीरेन्द्र यादव, हवलदार हिरोज मियाँ धुनिया र मन्नुकुमार सिंहसहित ६ जना विरुद्ध किटानी जाहेरी दिए। तर, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटले महाराको उजुरी लिएन। त्यसपछि भदौ २१ मा सो उजुरी सरकारी वकिल कार्यालयमार्फत दर्ता गरिएको थियो।

गृह मन्त्रालयले भदौ ११ गते उक्त घटनाको छानविन गर्न रौतहटकै इलाका प्रशासन कार्यालय चन्द्रपुरका कार्यालय प्रमुख उपसचिव डोरेन्द्र निरौलाको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय छानविन समिति गठन गर्‍यो। छानविन समितिले असोज १ गते गृह मन्त्रालयमा प्रतिवेदन बुझायो।

समितिले छानविन नसक्दै घटनामा संलग्न रहेको भन्दै इन्स्पेक्टर नविन सिंह, प्रहरी हवलदार हिरोजमियाँ धुनिया र मन्नुकुमार सिंहलाई भदौ १५ गते प्रहरीले निलम्बन गर्‍यो। एसपी रविराज खड्कालाई प्रहरी प्रधान कार्यालय काठमाडौं, डिएसपी ज्ञानकुमार महतो र सई विरेन्द्र यादवलाई प्रदेश प्रहरी कार्यालय, जनकपुरधाममा फिर्काइयो। जिल्ला प्रहरी कार्यालयका एसपी विनोद घिमिरेका अनुसार फौजदारी मुद्दा समेत दर्ता भयो। अभियोग प्रमाणित भएको खण्डमा उनीहरूको जागिर स्वतः जान्छ।^१

मुद्दा अदालतमा दर्ता भएन। मृतकका बुबा पनि लाल रामले ०७७ भदौ ३१ गते शव बुझी सोही दिन दाहसंकार गरे। स्थानीय सरकारले १ लाख रुपियाँ र प्रदेश सरकारले पनि मृतक परिवारलाई ५ लाख रुपियाँ राहत दियो।

धनुषा जिल्लाको इलाका प्रहरी कार्यालय सबैला प्रहरी हिरासतमा अर्को एक जनाको मृत्यु भयो। धनुषा जिल्ला सबैला नपा-१२ निवासी २२ वर्षीय शम्भु सदाको २०७७ जेठ २८ गते इलाका प्रहरी कार्यालय सबैलाको प्रहरी हिरासत कक्षभित्र रहेको शौचालयमा पासो लगाएर भुण्डिएको अवस्थामा शव फेला पयो। ट्याक्टर चालक सदाको चालाएको ट्याक्टर दुर्घटना हुँदा सबैला नपा-१३ की समुद्रीदेवी साहको मृत्यु भएको

१. जिल्ला प्रहरी कार्यालय, रौतहटका एसपी विनोद घिमिरेसँग २०७८ पुस २९ गते गरिएको कुराकानीका आधारमा

थियो। दुर्घटनाको कानुनी उपचार खोज्न र सुरक्षित हुन उनी प्रहरी शरणमा गएका थिए। तर, प्रहरी संरक्षणमै रहेका सदाको प्रहरी हिरासतको शौचालयमा शंकास्पद मृत्यु भयो। शम्भु सदाकी आमा सियादेवीले पैसाका लागि दबाव दिन प्रहरीले मेरो छोरालाई कुटपिट गर्दै हत्या गरेर शौचालयमा भुण्ड्याएको आरोप लगाइन्।

उक्त घटनाको छानबिनका लागि जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धनुषाको अधिकृत गणेशचन्द्र मिश्रको संयोजकमा चार सदस्यीय छानबिन समिति गठन गर्ने र मृतक परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउन जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनुषाले पहल गर्ने भनी पीडित परिवार र प्रहरी प्रशासन बीच ०७७ असार २ गतेको सहमति पश्चात प्रादेशिक अस्पतालमा रहेको मृतक शरीरलाई पाँच जना डाक्टरको टिमले पोष्टमार्टम गरेको थियो। पोष्टमार्टम गर्दा शरीरमा किरा परेको र भिसेरा परीक्षणका लागि काठमाडौं पठाइएको थियो।

पीडित परिवारले प्रहरी इन्स्पेक्टर चन्द्रभुषण यादवको निर्देशन र संलग्नतामा सदाको हत्या गरिएको भन्दै घटनाको अनुसन्धान गरी दोषीलाई कारवाही गर्न जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा किटानी उजुरी दिए। तर, जिल्ला प्रहरी कार्यालयले उजुरी दर्ता गरेन। अधिकारकर्मीको पहलमा जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालयमा ०७७ असार १ गते उजुरी दर्ता गराइएको थियो। जिल्ला सरकारी वकिलको कार्यालय धनुषामा फाइल पठाइएको र सो कार्यालयबाट मुद्दा नचलाउने भनी ०७७ चैत २७ गते निर्णय गयो। सो निर्णयलाई उच्च सरकारी वकिलको कार्यालय जनकपुरबाट ०७७ चैत २९ गते सदर भएको र सोही निर्णयलाई महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले २०७८ वैशाख १९ गते सदर गयो।

मधेश प्रदेशको सरकारले मृतक शम्भु सदाको परिवारलाई ५ लाख रुपियाँ उपलब्ध गराउने निर्णय २०७७ असार ३ गते गयो। उक्त निर्णय अनुसार मधेश प्रदेशका मुख्यमन्त्री सहितको टोली २०७७ साउन १ गते मृतकको घरमा नै पुगेर सो रकमको चेक हस्तान्तरण गरे।

त्यस्तै, अनुसन्धानकै क्रममा रहेका धनुषा जिल्ला लक्ष्मीनियाँ गाउँपालिका-२ सिनुरजोडाका ४० वर्षीय पल्टु रविदासको ०७८ साउन १५ गते विहान जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनुषाको थुनुवा कक्षभित्र रहेको शौचालयमा पासो लगाएर भुण्ड्याएको अवस्थामा शव

फेला पयो। जिल्ला अदालत, धनुषाको साउन ११ गतेको आदेशले ज्यान मार्ने उद्योग (हत्या प्रयास) र अड्डाभड्डा मुद्दामा रविदासलाई २ लाख रुपियाँ धरौटी राखेर रिहा गर्ने आदेश गरेको थियो तर अदालतले धरौटी मागबमोजिमको रकम जोहो गर्न समय लाने भएकाले एक/दुई दिन ढिलो गरी थुनामा नै राखिएको जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनुषाका डिएसपी मकेन्द्रकुमार मिश्रले बताएका थिए। पीडित परिवारले सदालाई यातना दिएर हत्या गरेको भन्दै घटना निष्पक्ष छानबिन, दोषीलाई कडा कारवाही र क्षतिपूर्तिको माग गर्दै शव बुझ्न मानेका थिएनन्। घटना अनुसन्धानका लागि उच्चस्तरीय छानबिन टोली गठन र पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउन गृह मन्त्रालयमा सिफारिस गर्ने सहमति भएपछि पीडित परिवारले शव बुझेको थियो। शवको पोष्टमार्टम साउन १५ गते प्रादेशिक अस्पताल जनकपुरमा गरिएको थियो। हिरासतमा मृत्यु भएको समयमा ड्युटिमा खटिएका ३० वर्षीय प्रहरी जवान जयप्रकाश यादवलाई साउन १९ गतेदेखि ६ महिनाका लागि निलम्बन गरिएको प्रहरीले जनायो। साउन १९ गते आन्दोलनरत पक्ष र स्थानीय प्रशासनबिच बसेको बैठकले प्रहरी जवान यादवलाई निलम्बन गर्ने र पीडित परिवारलाई क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन सिफारिस गर्ने गरी सम्झौता गरे अनुरूप यादवलाई निलम्बन गरेको प्रहरीले जनाएको थियो। तर, छानबिन समितिको प्रतिवेदन हालसम्म बाहिर आउन सकेको छैन भने पीडितले न्याय पाएका छैनन्।

अनुसन्धान प्रयोजनका लागि हिरासतमा लिइएका व्यक्तिहरूको हिरासतमा हुने गरेको मृत्यु घटनामा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले जवाफदेहिता बहन गर्नुपर्छ। तर, हिरासतमा मृत्यु हुनु जस्तो घटनामा प्रहरी प्रशासन मौन र संवेदनशील नभएको देखियो। यस्ता घटनाको प्रभावकारी अनुसन्धान नगरी घटनामा संलग्न दोषी उपर कारवाहीका सम्बन्धमा कुनै ठोस कदम चालिएको छैन। हिरासतमा शंकास्पद मृत्यु भएका यी तीन ओटै घटनाका पीडितहरूले दिएको जाहेरी दर्ता लगायतका आवश्यक कानुनी प्रक्रिया अगाडि बढाउन सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले आनाकानी गरिरहेको देखिन्छ।

प्रहरी हिरासतमा दलितमाथि कुटपिट तथा यातना

प्रहरी कार्यालयको हिरासतमा विभिन्न आरोपमा गिरफ्तार गरिएका दलित समुदायका व्यक्तिहरूमाथि कुटपिट तथा यातनाका घटनाहरू

रोकिएको छैन। सन् २०२१ मा पनि मधेश प्रदेशको धनुषा जिल्लामा दुई जना दलितमाथि प्रहरी हिरासतमा कुटपिट तथा यातना दिएको घटना सार्वजनिक भयो। धनुषा जिल्ला जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका-१४ मुजेलियाका ३० वर्षीय राजकुमार सदाले आफूलाई बडा प्रहरी कार्यालय मुजेलियाका सई चन्द्र सिंहलगायत पाँच/सात जनाले २०७८ कात्तिक २ गते राति ९ बजे गिरफ्तार गरी कुटपिट गरेको भन्दै न्यायको लागि पहल गरिदिन इन्सेक धनुषा प्रतिनिधि र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग जनकपुरलाई कात्तिक ४ गते आग्रह गरे। पीडित सदाले जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा उजुरी दिए। तर, उजुरी दर्ता भएन। राजकुमार सदा र छिमेकी रामहृदय यादव बिच २०७८ कात्तिक २ गते बेलुका आर्थिक लेनदेनबारे सामान्य विवाद भएको थियो। विवाद भएको आरोपमा रामहृदय यादवसँग मिलेर बडा प्रहरी कार्यालय मुजेलियाले सदालाई प्रहरी चौकीमा लगेर पाइपले कुटपिट गरेको पीडितको आरोप छ। पीडितलाई कात्तिक २ गते राति नै प्रहरीले छोडेपछि कुटपिटबाट घाइते भएका राजकुमार सदाको उपचार समर हस्पिटलमा गरिएको थियो।

त्यस्तै धनुषा जिल्ला विदेह नगरपालिका-४ ठारहीका ४५ वर्षीय सुरुवा पासवान र ३५ वर्षीय गणेशकुमार पासवानलाई सोही वडाका वडा अध्यक्ष ४० वर्षीय विनोद गोहिमानले ठारही प्रहरी चौकीका असई रामप्रमोद यादव र हवलदार सन्तोष पाण्डेकै अगाडि वडा कार्यालयमै २०७७ फागुन ९ गते कुटपिट गरेको र प्रहरी मुकदर्शक बनेको भन्दै इलाका प्रहरी कार्यालय, खजुरीमा २०७७ फागुन ११ गते दिएको किटानी उजुरी प्रहरीले दर्ता नगरेको पीडितको आरोप छ। वडा अध्यक्षको कुटपिटबाट घाइते दुवै जनाको उपचार फागुन ९ गते स्थानीय स्वास्थ्य क्लिनिकमा गरिएको थियो। गाउँमा २० फिटको सडकलाई १० फिटको साँगुरो बनाएर सार्वजनिक भवन बनाउन लागेकोमा सो विरुद्ध आवाज उठाउँदा वडा अध्यक्षले वडा कार्यालयमै प्रहरी समक्ष कुटपिट गरेका थिए।

भोकले मर्छन्, पैसा अभावमा बन्धक बन्नुपर्छ

कोभिड-१९ को कहरमा दलितहरूले सास्ती भोग्नु परेको थियो। सरकारले लकडाउन गरेपछि दैनिक ज्यलादारी गरी जीविकोपार्जन गर्ने दलित समुदायलाई दैनिक छाक टार्न समस्या भएको थियो। कोभिड-१९ को लकडाउनमा सप्तरी जिल्ला कञ्चनरुप नगरपालिका वडा नं. ५ पथरी, रामपुरका मलर

सदाको खाना नपाएर ०७७ जेठ ६ गते मृत्यु भयो।

सप्तरी जिल्ला अग्नीसाइर कृष्णसवरन गाउँपालिका-६ महुली टोलीकी ३० वर्षीय भुटाई भनिने शिवचन्द्र सदा र उनकी २८ वर्षीया पत्नी मलिया सदा विराटनगरको गोल्डेन अस्पतालमा उपचारको रकम तिर्न नसकी अस्पतालमा बन्धक बनेका थिए। वर्षाको समयमा सोही ठाउँका दिना साहका परिवारले बगाएको पानीले सदाको भुपडी डुबानमा परेपछि सदा दम्पतीले जथाभावी माटो नकाट्न अनुरोध गर्दा साउन ५ गते उनीहरूमाथि कुटपिट भएको थियो। कुटपिटबाट घाइते सदा दम्पतीलाई स्थानीय क्लिनिकले अस्पताल जान सल्लाह दिएपछि उनीहरू थप उपचारका लागि साउन ६ गते विराटनगरस्थित गोल्डेन अस्पताल भर्ना भएका थिए। तर, खोला छेउको ऐलानी जमिनमा घर बनाएर बसेका भूमिहीन दलित दम्पतीसँग उपचार खर्च थिएन। कुटपिट गर्ने आरोपित साहले उपचार खर्च रकम तिरिदिएनन्। अस्पतालले खर्च नलिई घर फर्किन नदिँदा दम्पती सदा बन्धक बन्नु परेको थियो।

शिवचन्द्रका भाइ पवन सदाले ०७७ भदौ ८ गते प्रदेश नं. २ सरकारका मुख्यमन्त्री, मानव अधिकार आयोग, भूमि व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र सप्तरीका प्रमुख जिल्ला अधिकारी समक्ष न्याय र उपचार खर्चका लागि निवेदन दिए।

मधेश प्रदेशका मुख्यमन्त्री लालबाबु राउतको अध्यक्षतामा रहेको जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिको २०७७ भदौ १७ गते बसेको बैठककले प्रति परिवार १ लाख ५० हजार रुपियाँको दरले आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने निर्णय गरेको थियो।

घटनाको छानबिनका लागि गठित समिति कागजमै सीमित

मधेश प्रदेशमा विभिन्न घटनामा १३ जना दलितको मृत्यु भएको घटनाबारे छानबिन गर्न आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्री ज्ञानेन्द्रकुमार यादवको संयोजकत्वमा ०७७ भदौ १७ गते मधेश प्रदेश सरकारले पाँच सदस्यीय छानबिन समिति गठन गरेको थियो। मधेश प्रदेश सरकारका प्रतिपक्षी दल नेकपाका सचेतक एवम् जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिका सदस्य सुन्दर विश्वकर्मा, प्रदेश सभा सदस्य सुनितादेवी मोची, प्रमिलादेवी दास र प्रदेश प्रहरीका प्रमुख सदस्य सचिव रहने गरी पाँच सदस्यीय छानबिन

समिति गठन गरिएको थियो^३।

प्रदेश सभाले पारित गरेको दलित सशक्तिकरण ऐन बमोजिम मधेश प्रदेशका मुख्यमन्त्री लालबाबु राउतको अध्यक्षतामा रहेको जातीय विभेद तथा छुवाछुत अनुगमन समितिको ०७७ भदौ १७ गते बसेको पहिलो बैठकबाट छानविन समिति गठन गरिएको मुख्यमन्त्रीका स्वकीय सचिव दिपक यादवले जानकारी दिएका थिए। बैठकले घटनाहरूबारे छानविन गरी १५ दिन भित्र प्रतिवेदन पेश गर्न समय दिइएको थियो।

अनुगमन समितिका सदस्य तथा प्रदेश सभा सदस्यी माननीय सुन्दर विश्वकर्माका अनुसार समिति गठन गरिए पनि कोभिड-१९ का कारण समितिले काम गर्न सकेन। उहाँले भन्नु भयो-“समितिले काम गरेको छैन।”

पूर्व आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्री ज्ञानेन्द्रकुमार यादवका अनुसार कोभिड-१९ का कारण लकडाउन भयो, घरबाट बाहिर निस्कने अवस्था नभएपछि समितिले दलित घटनाको अनुगमन तथा छानविन गर्न नसकेको हो, पछि अनुगमन तथा अनुसन्धानको कार्य अगाडि बढाउने कार्य गर्न लगेकै बेला आफू मन्त्री पदबाट हट्नु पर्यो। “अहिले सो समितिले कार्य गर्नु पर्छ भनेर आफूले संसदमा आवाज उठाएपछि प्रदेश संसदको विशेष समितिलाई जिम्मा दिएको छ।”

अन्तरजातीय प्रेम विवाह स्वीकार नहुँदा आत्महत्या दुरुत्साहन

समाजमा विद्यमान रहेको जात प्रथा अन्तरजातीय प्रेम विवाहको बाधक रहेको छ। रूढीवादी परम्परा र सोचले गर्दा कयौँ किशोर किशोरीहरू प्रेम विवाह गरेकै कारण दलित युवा र गैरदलित युवती तथा दलित युवती र गैरदलित युवाबीचको प्रेम सम्बन्ध र विवाह हुँदा हत्या तथा आत्महत्या दुरुत्साहन र समाजबाट बहिष्कृत भएका छन्। साथै पीडितका परिवारहरूले विभिन्न किसिमको सास्ती खेप्नु परेको छ।

सप्तरी जिल्ला सुरुङ्गा नपा-७ पोखरियाकी २० वर्षीया ज्योति पासवानलाई ०७८ साउन २३ गते सोही ठाउँका २५ वर्षीय कन्हैया भनिने कृष्ण मिश्रको दुरुत्साहनले आत्महत्या गर्न बाध्य बनाएको भन्दै

पीडितका बुवा प्रमोद पासवानले साउन २६ गते इलाका प्रहरी कार्यालय, कडरबोनामा उजुरी दिए। फागुन ९ गते प्रेम विवाह गरेका आरोपितले दलित युवती भएकै कारण घरपरिवारको दबावमा परी सिरहाको, लहानमा असार १ गते ज्योतिलाई अलपत्र छाडेर सम्पर्कविहीन भएपछि पीडितलाई उद्धार गरी माइत ल्याइएको थियो। पीडितलाई कृष्णले छाडेर सम्पर्कविहीन भएपछि आत्महत्या गरेको आरोप छ। शवको सिरहा लहानस्थित रामकुमार शारदा उमाप्रसाद मुरारका अस्पतालमा साउन २३ गते पोस्टमार्टम गरिएको थियो। इलाका प्रहरी कार्यालय, कडरबोनाले आत्महत्या दुरुत्साहनको उजुरी दर्ता गरेको छ। यो वर्षको अन्त्यसम्म आरोपित गिरफ्तार भएका छैनन्।

सर्लाही जिल्लाकी १९ वर्षीया एक युवतीलाई विवाह गर्ने प्रलोभन देखाई २०७८ वैशाख २७ गतेदेखि बलात्कार गरेको र २३ दिनपछि कथित तल्लो जातको केटीलाई विवाह गर्न सकिदैन भन्दै आरोपित भागेको पीडितको आरोप छ। आरोपित यादवको परिवारले समाजको दबावपछि पीडित युवतीलाई गाई गोठमा बन्दी बनाएर राखेको समेत पीडित पक्षको आरोप छ।

अधिकारकर्मी लगायतको टोलीले २०७८ जेठ १६ गते गोठमा बन्दी बनाइएकी पीडित युवतीलाई उद्धार गरेको थियो^४।

यी यस्ता प्रतिनिधिमुलक घटना मात्र हुन्। यस्ता धेरै घटना समाजमा हुन्छन्। तर, समाजमै दवाइन्छ, सार्वजनिक हुँदैन। नेपाली समाजमा रहेको जातव्यवस्था, जातीय उच्चनीच र त्यसमा आधारित परम्परागत सोचमा परिवर्तन नभएसम्म यस्ता प्रकारका अपराधिक घटनाले निरन्तरता पाउने छ। आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने सामाजिक संरचना र संस्कारलाई राज्यले निर्मुल पार्न जरुरी छ।

भूमिमा स्वामित्व नहुँदा दलित समुदायले भोग्नु परेको सास्ती

कृषि प्रधान देश नेपालमा भूमि माथिको स्वामित्वले महत्वपूर्ण अर्थ राख्छ। भूमिलाई मानिसले आफ्नो मान, सम्मान र सामाजिक प्रतिष्ठासँग जोडेको हुन्छ। तर, नेपालको अवस्था हेर्ने हो भने भूमिमाथिको स्वामित्व एकथरिका जात विशेषको मात्र रहेको पाइन्छ।

३. प्रदेश २ का मुख्यन्यायाधिवक्ता दिपेन्द्र भ्रासँग २०७८ भदौ १७ गते गरिएको कुराकानीको आधारमा

४. दलित समुदायका अगुवा महेश पासवानसँग २०७८ जेठ १६ गते गरिएको कुराकानीको आधारमा।

नेपालको जीवनस्तर सर्वेक्षण २०२१ अनुसार पहाडका १५.३२ प्रतिशत र तराईका ४४ प्रतिशत दलितहरू भूमिहीन छन्।

अधिकांश भूमिहीन दलितहरू ऐलानी वा जमिन्दारको उपलब्ध गराएका जमिनमा बासोबास र आश्रित छन्। धेरैजसोको जमिन छैन। नेपालको संविधान २०७२ धारा ४० को उपधारा ५ मा राज्यले भूमिहीन दलितलाई कानून बमोजिम एकपटक भूमि उपलब्ध गराउने उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी उपधारा ६ मा आवासविहीन दलितलाई कानून बमोजिम आवासको व्यवस्था गर्ने प्रगतिशील व्यवस्था छ।

भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ लाई २०७५ असोज २ गते संशोधन गरी ऐनमा दफा ५२ (क) थपेर भूमिहीन दलितलाई तीन वर्ष भित्र जमिन उपलब्ध गराउने भनिएको छ। सरकारले सुकुम्बासी समस्या समाधानका लागि ०७८ भदौ २९ गते राष्ट्रिय भूमि आयोग, २०७८ गठन गरेको छ। यद्यपि भूमिहीन दलितहरू अहिले पनि जमिन पाउन सकेको छैन र उनीहरूका अवस्था दयनीय छ। जमिनमाथिको आफ्नो स्वामित्व नहुँदा भूमिहीन दलितहरू आर्थिक रूपले भन्ने पछाडि परेका छन्। जमिनमाथिको स्वामित्व नहुँदा आफू बसेको ठाउँबाट घरबार विहीनको अवस्था राज्य संयन्त्रबाट बनाइरहेको घटना सार्वजनिक हुने गरेको पाइन्छ।

धनुषाको विदेह नपा-१ ठाडिभिक्काका २२ दलित सुकुम्बासीहरू बस्ती खाली गराउन जिल्ला अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्न डोजरसहित अदालतका तामिलदार रुपेश भा लगायतको टोली २०७६ पुस २६ गते पुगेको थियो। विदेह नपा-१ ठाडिभिक्का बस्ने रामसागर ठाकुर वरहीले २०७२ सालमा पोखरीको सार्वजनिक डिल कब्जा गरेर स्थानीय बासिन्दाले सार्वजनिक जग्गा अतिक्रमण गरेको भन्दै जिल्ला अदालत, धनुषामा मुद्दा दिएका थिए। जिल्ला अदालत धनुषाले २०७५ जेठ ८ गते सो बस्ती खाली गराउने भन्दै फैसला गरेको थियो। अधिकारकर्मीहरूको टोलीले जिल्ला अदालतका टोली र प्रहरीसँग समन्वय गर्दै तराईमा अत्यधिक शितलहर जारी रहेको बेलामा बिना विकल्पको घर भत्काउन नहुने भन्दै तत्कालै वैकल्पिक व्यवस्था गर्न पहल गरेका थिए। विदेह नगरपालिकाका मेयर बेचन दासले वास्तविक सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरि केही दिनमै

नगरको अन्य ठाउँमा व्यवस्थापन गर्ने लिखित प्रतिबद्धता जनाएपछि बस्ती भत्काउन पुगेका अदालतका टोली, प्रहरी प्रशासन फर्केको थियो।

त्यसैगरी, थातथलोमा डोजर लगाई घर भत्काइ दिएपछि सिरहा नपा-६ स्थित बसविट्टामा दलित परिवारहरू त्रिपालमुनी चिसोमा रात बिताउन बाध्य भए। अत्यधिक चिसोको कारण ज्येष्ठ नागरिक तथा बालबालिकाहरू बिरामी पर्न परे।

सिरहा नपा-१ दामोदर प्रधानाङ्गले आफ्नो बाजे लालबहादुरले मन्दिरलाई दिएको जग्गामा अतिक्रमण गरी घर बनाएको भन्दै पुस ५ गते रामजी महारा, समतोलियादेवी महारा, रामवृक्ष महारा, शिवकुमार महारा, राजकुमार महारा र कुल्चो देवी महाराको घर भत्काएको पीडित पक्षको आरोप छ।

जिल्ला अदालतको ०७५ जेठ २१ गतेको फैसला अनुसार बसविट्टा-३ क को कित्ता नं. २७१ को सवा ७ धुर जग्गा वादीलाई चलन चलाइ दिनु भन्ने फैसलाको आधारमा प्रहरीको रोहबरमा वैकल्पिक व्यवस्था नगरी घरहरूमा डोजर लगाएर भत्काइएको थियो।

‘चार पुस्तादेखि ऐलानी भन्दै आएको यस ठाउँमा हाम्रा बाजेहरू बस्दा चिहान भएको ठाउँ कसरी व्यक्तिको भयो हामीलाई थाहा छैन।’ -७० वर्षीय रामजी महाराले बताउनु भयो। परालको ओछ्यान र त्रिपालको ओतले चिसो छुलन धेरै अप्ठ्यारो भएको तथा बालबालिकाहरू बिरामी पर्न थालेको समतोलिया महाराले बताए। घटनाको अनुगमन इन्सेकलगायत सङ्घसंस्थाहरूले पुस ११ गते गरेका थिए।^५

जातीय छुवाछुतका घटनाप्रति उदासीनता

मधेश प्रदेशमा जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतका नाममा कुटपिट तथा अमानवीय व्यवहारका घटनाहरू भइरहेका छन्। मुलुकी अपराध (संहिता) २०७४ ले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतलाई समाजिक फौजदारी अपराधका रूपमा उल्लेख गरेको छ। जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत घनालाई न्यूनिकरण गर्न सकारले छुट्टै जातीय भेदभाव तथा कसुर सजाय ऐन २०६८ पनि ल्याएको छ। यद्यपि जातीय विभेदका घटनामा कमी आउन सकेको छैन।

मधेश प्रदेशमा प्रहरी र न्यायालयसम्म दलित समुदायको पहुँच भने कमजोर देखिएको छ। इन्सेकको

५. <https://bit.ly/3ggQLco>

तथ्याङ्क अनुसार सन् २०१७ देखि सन् २०२१ अर्थात् पाँच वर्षको अवधिमा मधेश प्रदेशमा जातीय छुवाछुतका घटनामा ५ महिला र १८ पुरुष गरी २३ जना पीडित भएका छन्। सन् २०१७ मा दुई, सन् २०१८ मा १०, सन् २०१९ मा ६ र सन् २०२१ मा पाँच जना जातीय छुवाछुत घटनामा पीडित भएको इन्सेकको तथ्याङ्कले देखाउँछ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग मधेश प्रदेश कार्यालय जनकपुरधामका मानव अधिकार अधिकृत कृष्ण मिश्रका अनुसार २०७३/७४ मा एक, २०७४/७५ मा एक, २०७५/७६ मा दुई, २०७६/७७ मा एक, २०७७/७८ मा एक र २०७८/७९ मा एक गरी ६ वर्षको अवधिमा सात ओटा जातीय छुवाछुतको उजुरी परेका छन्।

प्रदेश प्रहरी कार्यालयका प्रहरी उपरीक्षक कृष्ण प्रसाईंका अनुसार पछिल्लो तीन आर्थिक वर्षमा प्रदेश भर जातीय छुवाछुत शीर्षकमा १३ वटा मुद्दा दर्ता भएका छन्।^६ प्रदेश प्रहरीको तथ्याङ्क अनुसार प्रदेश नं. २ मा आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा चार, आर्थिक वर्ष २०७५/०७६ मा ६ र आर्थिक वर्ष २०७६/०७७ मा दुई वटा जातीय छुवाछुतका घटना भएका छन्।

जातीय छुवाछुत घटनामा पीडित भएका उनीहरू न्यायका लागि प्रहरी प्रशासनमा उजुरी दिन जाँदा उजुरी सहज रूपमा लिने गरेको पाइँदैन।

धनुषा जिल्ला जनकपुरधाम उपमहानगरपालिका वडा नं. २५ का २० वर्षीय अमन कुमार पासवानलाई २०७८ साउन २२ गते भोज खान गएको बेला सोही ठाउँका ६५ वर्षीय विन्देश्वर साह सुडीले जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत गरेको भन्दै पीडितले साउन २८ गते दिएको उजुरी जिल्ला प्रहरी कार्यालयले लिन मानेन। आफूलाई भोज खान आमन्त्रण गरेको उक्त भोज खान भोजस्थलमा जान लाग्दा आरोपितले 'तिमीसँग भोज अपवित्र हुन्छ, छोइन्छ, तँ सँग मेरो हाड जिउसमेत छोइन्छ' भन्दै गालीगलौज गर्दै जातीय छुवाछुत गरेको पीडित पासवानको आरोप छ। अधिकारकर्मीको पहलमा २०७८ साउन ५ गते उजुरी दर्ता गरियो। तर, आरोपितलाई पक्राउ गरिएन। जिल्ला अदालतले २०७८ असोज ११ गते आरोपितलाई ५० हजार रुपियाँ धरौटीमा रिहा गर्ने आदेश दियो।

महोत्तरी जिल्ला बर्दिवास नगरपालिका-३ स्थित जनता माध्यमिक विद्यालय गौरीडाँडाका शिक्षक एवम्

पूर्व प्रधानाध्यापक ५० वर्षीय नेत्रबहादुर रमतेललाई ०७७ फागुन १३ गते 'तँ सार्कीको छोरा स्कूलको प्र.अ. हुने, संयोजक हुने सार्कीको छोराको यत्रो फुर्ती भनी गाली गलौज गर्दै हातपात' गरेको भन्दै पीडितले इलाका प्रहरी कार्यालय, बर्दिवासमा २०७७ फागुन १४ गते उजुरी दिए। आरोपित सोही ठाउँका ३५ वर्षीय मनिष अर्याललाई सोही दिन प्रहरीले गिरफ्तार गरि जिल्ला अदालतमा फागुन २० गते मुद्दा दर्ता गरियो। जिल्ला अदालतको फागुन २५ गतेको आदेशले ४० हजार रुपियाँ धरौटी तिरी आरोपित रिहा भए। जिल्ला अदालतमा मुद्दा विचाराधीन छ।

दलित समुदायमाथि हिंसाका घटनाहरू बढ्दो

मधेश प्रदेशमा पछिल्लो समय दलित समुदायमाथि हिंसाका घटना बढ्दो छ। इन्सेकको तथ्याङ्क अनुसार सन् २०१८ देखि २०२१ अर्थात् चार वर्षको अवधिमा मधेश प्रदेशका आठ जिल्लामा दलित समुदायका ६२ जनाको हत्या भएको छ भने २ सय ४९ दलित महिला तथा बालिका बलात्कार घटनामा पीडित भए।

नेपाल प्रहरी कार्यालयको आँकडा अनुसार आर्थिक वर्ष २०७४/७५ देखि २०७७/७८ कात्तिक सम्मको अवधिमा मधेश प्रदेशका आठ जिल्लामा ६२ जना दलितको हत्या भएको छ भने १ सय ६८ जना दलित महिला बलात्कृत भए।

महिला र बालिकामाथि हुने अर्को डरलाग्दा हिंसाका घटना बलात्कार, बलात्कार प्रयास तथा यौन दुर्व्यवहारका घटना हो। आफन्त र चिनजानकै व्यक्तिबाट दलित महिला तथा बालिकाहरू अधिकांश यस्ता घटनामा पीडित हुने गरेका छन्। इन्सेकको तथ्याङ्कलाई हेर्दा बलात्कार घटनामा बढी बालिका पीडित भएको देखिन्छ। तथ्याङ्क अनुसार चार वर्षको अवधिमा भएका २ सय ४९ बलात्कार घटना मध्ये १ सय ८४ बालिका र ६५ महिला बलात्कृत भएका छन् भने बलात्कार प्रयासमा ३१ महिला र यौन दुर्व्यवहार घटनामा ६२ जना बालिका पीडित भएका छन्। दलितमाथि भइरहेको हिंसाप्रति सरकार तथा राज्यका संयन्त्रहरूको कानुन कार्यान्वयन गर्ने भूमिका भने पराम्परामै सिमित छ। जसका कारण दलितहरूमाथि हिंसाका घटना प्रत्येक वर्ष भइरहेको छ।

हत्या र बलात्कारका घटना

मधेश प्रदेशका सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सार्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा गरी आठ जिल्लामा दलितमाथि हत्या र बलात्कारका घटना भएको इन्सेकको तथ्याङ्कले देखाउँछ। प्रदेशका आठ जिल्ला मध्ये सबैभन्दा बढी धनुषामा चार वर्षको अवधिमा २० जना दलित मारिएका छन् भने त्यसपछि सिरहामा १२ जना दलित मारिए।

बलात्कारका घटना बढी सिरहा जिल्लामा भएको देखिन्छ। सिरहामा ७३ जना दलित महिला तथा बालिका बलात्कृत भए।

दलित महिलामाथि 'बोक्सी' को आरोप

अन्धविश्वास अहिले पनि समाजमा व्याप्त छ। अन्धविश्वासका कारण गरिब, दलित महिला पीडित हुने गर्दछ। असहाय, एकल महिला, दलित गरिब परिवारका महिलामाथि कथित बोक्सीको आरोपमा लगाउने गरिएको छ। इन्सेकको तथ्याङ्क अनुसार सन् २०१८ देखि सन् २०२१ अर्थात चार वर्षको अवधिमा १४ जना दलित महिलामाथि कथित बोक्सीको आरोप लगाइएको छ। कथित बोक्सीको आरोपमा उनीहरूलाई अभक्ष कोच्याइएको छ भने कुटपिट तथा अमानवीय व्यवहार गरिएको छ।

कुनै व्यक्तिलाई बोक्सीको आरोप लगाउनु, कुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्नु वा कुनै किसिमले यातना दिने जस्तो अमानवीय कार्यलाई कानूनतः दण्डनीय मानिएको छ। सामाजिक कुरीति तथा अन्धविश्वासको रूपमा रहेको त्यस्तो कार्य निवारण गर्न र सो कार्यबाट पीडित व्यक्तिको संरक्षण गरी न्याय प्रदान गर्ने भनि बोक्सीको आरोप (कसुर र सजाय ऐन) २०७२ ल्याइएको छ। बोक्सी आरोपसम्बन्धी कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको मात्रा हेरी ६ महिनादेखि आठ वर्षसम्म कैद तथा ५ हजार देखि ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवानाको सजाय हुने व्यवस्था छ।

तर, कथित बोक्सीको आरोपमा पीडित भएका व्यक्तिहरू प्रहरी निकायमा उजुरी दिन जाँदा उजुरी दर्ता नगरिदिने र अनुसन्धान प्रक्रिया फितलो बनाउने जस्ता कार्यबाट दोषीले उन्मुक्ति पाउने गरेको छ। घटनाको प्रभावकारी अनुसन्धान र दोषीलाई कारवाही नहुँदा कथित बोक्सीको आरोपमा दिन प्रतिदिन महिलाहरू पीडित हुने गरेका छन्।

कमजोर समानुपातिक प्रतिनिधित्व

संवैधानिक व्यवस्था अनुसार संघीय र प्रदेश मन्त्रपरिषदको गठन समावेशी सिद्धान्तको आधारमा हुने भनिएको छ। त्यस्तै स्थानीय सरकारका गाउँपालिका र नगरपालिकामा दलित तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट क्रमशः दुई र तीन जना कार्यपालिकाको सदस्य रहने व्यवस्था छ।

सङ्घीय प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभामा कूल सिटको ४० प्रतिशत प्रतिनिधित्व समानुपातिक प्रतिनिधित्वको आधारमा हुने व्यवस्था गरिएको छ। राष्ट्रिय सभाको गठनमा प्रत्येक प्रदेशबाट एक जना गरी सात जना दलितको अनिवार्य सहभागिता हुने व्यवस्था छ। त्यस्तै गाउँ र नगरसभामा दलित वा अल्पसङ्ख्यकबाट क्रमशः दुई र तीन जना सदस्य निर्वाचित हुनेछन्। नेपाली सेनामा, राजनीतिक दलका विभिन्न तहका कार्यकारी समिति, राजदूत र विशेष प्रतिनिधि नियुक्ति, संवैधानिक निकायका पदाधिकारी र सरकारी सेवाको पदपूर्तिमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तको आधारमा समावेशीकरण गराइने व्यवस्था छ।

संवैधानिक व्यवस्थाका बावजुद कार्यान्वयनको अवस्था भने कमजोर छ। स्थानीय तह निर्वाचन ऐन २०७३ को बाध्यकारी व्यवस्थाका कारण स्थानीय तहमा ६ हजार ५ सय ६७ दलित महिलाको सहभागिता सुनिश्चित भयो। यद्यपि, अन्य संरचनाहरूमा संवैधानिक व्यवस्थालाई प्रभावकारी कार्यान्वयनमा ल्याइएको अवस्था छैन।

पछिल्लो प्रतिनिधि सभाको विघटन अधिसम्म केन्द्र र प्रदेश सरकारमा जम्मा तीन जना दलितले क्याबिनेट मन्त्री र एक जनाले राज्यमन्त्रीको रूपमा प्रतिनिधित्व गर्न पाएका थिए।

मधेश प्रदेश सरकार निर्माणको शुरुवातदेखि नै एकजना पनि मन्त्रपरिषद्मा दलित समुदायका संसद्लाई समावेश गराइएको छैन। समावेशी समानुपातिक सिद्धान्तलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन र मधेश प्रदेश सरकारमा दलित समुदायको समावेशीताका लागि अधिवक्ता राजकुमार महासेठले उच्च अदालत जनकपुरमा २०७८ असार १० गते रिट दायर गरेको थियो। उक्त रिट हाल विचाराधीन अवस्थामा छ।

सङ्घीय प्रतिनिधिसभामा प्रत्यक्षतर्फ दलित सांसद जम्मा तीन जना पुरुष छन्। समानुपातिकतर्फ

मधेश प्रदेश								
सन् २०१८ देखि २०२१ अर्थात् चार वर्षको अवधिमा मारिएका दलितको जिल्लागत तथ्याङ्क								
सप्तरी	सिरहा	धनुषा	महोत्तरी	सर्लाही	रौतहट	बारा	पर्सा	जम्मा
७	१२	२०	३	८	५	३	४	६२

मधेश प्रदेश					
सन् २०१८ देखि २०२१ अर्थात् चार वर्षको अवधिमा बलात्कार घटनाको जिल्लागत तथ्याङ्क					
महोत्तरी	सर्लाही	रौतहट	बारा	पर्सा	जम्मा
२५	५	२५	१३	२५	२४९

हत्या				मधेश प्रदेश		बलात्कार			
				हत्या-६२	बलात्कार २४९				
सन् २०१८	सन् २०१९	सन् २०२०	सन् २०२१	जिल्ला	सन् २०१८	सन् २०१९	सन् २०२०	सन् २०२१	
-	५	१	१	सप्तरी	१५	१२	१३	४	
४	१	२	५	सिरहा	७	१७	२४	२५	
१	७	१०	२	धनुषा	५	८	१५	११	
२	१	-	-	महोत्तरी	४	८	१२	१	
१	३	३	१	सर्लाही	१	-	१	३	
१	१	२	१	रौतहट	४	५	८	८	
२	-	१	-	बारा	१	५	५	२	
-	२	१	१	पर्सा	३	७	८	७	

प्रतिनिधि सभामा १६ जना दलित सांसद मध्ये महिलाको सङ्ख्या १४ जना छन्। सातवटै प्रदेशमा दलित प्रदेश सभा सदस्य पाँच जना मधेशी महिलासहित २९ जना छन् भने चार जना दलित पुरुषले प्रत्यक्षबाट जितेका छन्। राष्ट्रिय सभा तर्फका सात जना दलित सांसद सबै पुरुष छन्। प्रतिनिधित्वको यस्तो अवस्थाले समानुपातिक प्रतिनिधित्वको अवधारणालाई नै उपहास गर्ने काम गरेको छ।^७

निष्कर्ष

मधेश प्रदेशमा प्रहरी हिरासतमा गएको दुई वर्षमा मृत्यु भएका रौतहटका एक र धनुषाका दुई गरी तीनै जना दलित समुदायका छन्। विभिन्न आरोपमा गिरफ्तार परेको उनीहरूको प्रहरी सुरक्षा घेरा अर्थात् प्रहरी हिरासतमै मृत्यु हुनु र पीडित परिवारले प्रहरीको

कुटपिट तथा यातनाका कारण मृत्यु भएको भनि आरोप लगाउनु यस्ता घटनाको अध्ययन र अनुसन्धानको महत्वपूर्ण पाटो छ। पीडित परिवारले लगाएको आरोप घटनाको निष्पक्ष अनुसन्धान र यस्तो घटना पुनः दोहोरिन नदिन राज्यका सुरक्षा संयन्त्र चुकेको देखिन्छ। यी घटना पश्चात पनि विभिन्न आरोपमा गिरफ्तार परेका दलित समुदायका व्यक्तिहरूमाथि प्रहरी हिरासतमै कुटपिट तथा यातनाका घटना रोकिएको छैन।

यस प्रदेशमा सबै भन्दा बढी दलित समुदायको जनसङ्ख्या अर्थात् १७.२९ प्रतिशत छ। सङ्घीयता कार्यान्वयनको यस अवधिमा पनि जातपात र छुवाछुतका नाममा दलितमाथि विभेदका घटनाहरू भइरहेका छन्। जातीय छुवाछुत घटनालाई फौजदारी अपराधको रूपमा लिइएको छ। जातीय छुवाछुत घटनासँग सम्बन्धित जातीय छुवाछुत कसुर सजाय ऐन

७. <https://socialchange.org.np/governanceblog-2021-07-04-01/>

मधेश प्रदेश सभामा जातीय प्रतिनिधित्व	
जाति	प्रतिशतमा
मधेसी	५२%
मधेसी महिला	२२ %
मुस्लिम पुरुष	६ %
मुस्लिम महिला	२ %
थारु पुरुष	३ %
थारु महिला	१ %
खस आर्य पुरुष	२ %
खस आर्य महिला	१ %
जनजाति महिला	४ %
पहाडी दलित पुरुष	१ %
मधेसी दलित पुरुष	१ %
मधेसी दलित महिला	५ %

२०६८ भनि छुट्टै कानुन पनि छन्। तर, कमै मात्रामा जातीय छुवाछूतका घटना प्रहरीमा आउँछन्। कारण आर्थिक रूपले कमजोर, विभेदमा परेका र न्याय र राजनीतिकमा पहुँच नभएकै कारण न्यायका लागि प्रहरीमा जान सक्दैन। प्रहरीमा गए पनि न्याय पाउने भन्ने कुरामा विश्वास हुँदैन। प्रहरीलेसमेत जातीय छुवाछूतका उजुरी सहजै रूपमा दर्ता गर्न मान्दैन। सम्भव भएसम्म प्रहरीले घटना समाजमै मिलाउन दवाव दिन्छ।

राज्यको हरेक तहमा तथा नीति निर्माणमा समानुपाति समावेशी अनुसार दलितको प्रतिनिधित्वको सुनिश्चित गरिने संवैधानिक व्यवस्था पनि छ। तर, राज्यका हरेक निकायमा तथा नीति निर्माणको तहमा दलितको सहभागितालाई हेर्ने हो भने संविधान तथा कानुनले निधारण गरे अनुसार नभएको पाइन्छ। जसका कारण दलित समुदायलाई उपेक्षा गरिएको चौतर्फी आलोचना हुँदै आएको देखिन्छ।

सुभाब तथा सिफारिस

- ▶ जातीय भेदभाव तथा छुवाछूत अन्त्यको लागि ठोस नीति अवलम्बन गरी बजेट विनियोजन गर्नुपर्ने।
- ▶ प्रदेश अन्तर्गतका सबै जिल्लाहरूलाई छुवाछूतमुक्त जिल्ला घोषणा गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।
- ▶ प्रदेश नं. २ अन्तर्गत रहेका डोम तथा मुसहर समुदायको आर्थिक, शैक्षिक तथा सामाजिक अवस्थामा स्तरोन्नति गर्नको लागि विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने।
- ▶ जातीय भेदभावका मुद्दाको प्रभावकारी अनुसन्धान गर्नुपर्ने।
- ▶ विद्यमान जातीय तथा अन्य सामाजिक विभेद तथा छुवाछूत (कसुर र सजाय) ऐन, २०६८ मा संशोधन गरी प्रमाणको भार प्रतिवादीमा रहने र

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा दलित समुदायको राजनीतिक प्रतिनिधित्व				
क्र.सं.	सरकारी सेवा/अन्य क्षेत्र	जम्मा सङ्ख्या/ राष्ट्रिय औसत	दलितको सङ्ख्या/अवस्था	प्रतिशत
१.	निजामती सेवा	८८५७८	१९७१ जना	२.२२
२.	नेपाल प्रहरी	६५५००	६९९२ जना	९.४५
३.	नेपाली सेना	८७९७२	७९६३ जना	८.९४
४.	न्यायिक क्षेत्र	४५९	५ जना	१
५.	औसत गरिबी	१८.७ प्रतिशत	४२ प्रतिशत	
६.	साक्षरता	६५.०९	५२.४ (तराई ३४.५) दलित महिला ४५.५ प्रतिशत	
७.	औसत आयु	६८.८ वर्ष	५८ वर्ष	
८.	भूमिहीनता		पहाडमा १५.३२ र तराईमा ४४ प्रतिशत	

स्रोत : नेपाल मानव अधिकार आयोग, २०७७/दलित मानव अधिकार पुस्तक २०७७

कैद सजाय पाँच वर्ष भन्दा माथि हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने।

विशिष्टिकरण ढङ्गले अनुसन्धान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने।

- ▶ प्रहरी कार्यालयमा दलित डेस्कको स्थापना गरी जातीय भेदभाव तथा छुवाछूतको घटनाको

राज्य संरचनामा दलित समुदायको प्रतिनिधित्व र दलितको अवस्था					
क्र.सं.	प्रतिनिधित्वको पद र तह	जम्मा सङ्ख्या	दलितको सङ्ख्या	प्रतिनिधित्व प्रतिशतमा	हुनुपर्ने सङ्ख्या
१.	सङ्घीय मन्त्रिमण्डल	२५	१	४	३ जना
२.	प्रदेश मन्त्रिमण्डल	५१	२	४	७ जना
३.	प्रतिनिधि सभा सदस्य	२७५	१९	७	३८ जना
४.	राष्ट्रिय सभा सदस्य	५९	७	१२	८ जना
५.	प्रदेश सभा सदस्य	५५०	३३	६	७६ जना
६.	नगर प्रमुख	२९३	६	२.०४	४० जना
७.	उपप्रमुख	२९३	११	३.७५	२७ जना
८.	जि.स.स.अध्यक्ष	७७	८	१०.३८	११ जना
९.	जि.स.स.उपाध्यक्ष	७७	९	११.६८	११ जना
१०.	जि.स.स.स.	५३४	९९	१८.५३	७४ जना
११.	गाउँपालिका अध्यक्ष	४६०	१	०.२१	६३ जना
१२.	गाउँपालिका उपाध्यक्ष	४६०	१६	३.४७	६३ जना
१३.	वडा अध्यक्ष	६७४३	१९७	२.९२	९३० जना
१४.	न.का.पा. सदस्य	६२८७	८५५	१३.५९	८६७ जना
१५.	गा.का.पा.सदस्य	६७८९	१०७८	१५.९८	९३६ जना
१६.	दलित म.वडा सदस्य	६७४३	६५६७	९७.३८	१८६१ जना
१७.	दलित पुरुष वडा सदस्य	१३४८६	७९७	५.९०	१८६१ जना

स्रोत : निर्वाचन आयोग, २०७४(क), निर्वाचन आयोग २०७४ (ख), समता फाउण्डेशन, २०७७

